

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Київ*)

СТВОРЕННЯ ОМЕЛЯНОМ ПРИЦАКОМ КАФЕДРИ ІСТОРІОСОФІЇ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У 1992–1994 РОКАХ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

У цій статті автор ставить завдання відтворити два роки функціонування першої кафедри історіософії на території колишнього СРСР, створеної Омеляном Прицаком на історичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка у 1992 р. Мета статті розкриватиметься шляхом відповіді на такі питання: 1) як і де народилася ідея створити кафедру історіософії? 2) якими були спонукальні причини для утворення в Україні кафедри саме під такою назвою? 3) як Омелян Прицак проводив і реалізував ідею створення кафедри? 4) яку освітньо-професійну програму новоствореної кафедри намітив і реалізовував Омелян Прицак? 5) якою була проблематика лекцій і постійно діючого при кафедрі історіософського семінару? 6) яку тактику Омелян Прицак як викладач з досвідом читання лекцій зовсім у іншій системі (Геттінгенський та Гамбурзький університети у ФРН, Вашингтонський та Гарвардський університети у США) застосував, аби створити перший лекційний курс “Історіософії історії України” та прочитати його в Київському університеті перед зовсім ментально відмінним середовищем науковців і студентів? 7) чим курс лекцій, створений О. Прицаком у Київському університеті, відрізнявся від авторських лекційних курсів з історії України, які вчений читав у Гарвардському університеті? 8) від висвітлення яких тем О. Прицак відмовився у 1992/1994 рр. у Києві, порівняно з Гарвардом 1970-х – 1980-х рр.? Які теми він тепер вважав першочерговими, у зв’язку з постанням нової держави – Україна, і які з гарвардських тем виявилися вже не актуальними у нових історичних умовах? 9) яку роль відіграв для української науки факт створення Омеляном Прицаком кафедри історіософії в Київському університеті імені Тараса Шевченка?

Оскільки Омелянові Прицаку довелося при створенні кафедри наражатися на певне незрозуміння його ідей з боку радянських науковців, а також, як представникові західного світу, мати до діла з декількома поколіннями радянських науковців та студентів, молодших на одне-два покоління від нього самого, найкраще, на думку автора, при розкритті проблем статті буде застосувати, з одного боку, відому гегелівську тріаду: “теза – антитеза – синтез”, а з іншої сторони, концепцію генерацій, висунуту й обґрунтовану видатним німецьким ученим Карлом Маннгеймом. Тезою тут можна вважати теми лекцій, запропоновані Омеляном Прицаком; антитезою – реакцію на

Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті...

них пострадянського загалу викладачів і студентів Київського університету. І теза, і антитеза доходять до синтезу у виробленні Омеляном Пріцаком оригінального курсу “Історіософія історії України”. Інша теза й антитеза – це лекційні курси, створені у Гарварді, та завдання, які О. Пріцак як викладач ставив перед собою у Києві. Синтеза тут – знову ж таки створений у Київському університеті вищезазначений лекційний курс. Стосовно концепції генерацій Карла Маннгейма, останній стверджував, що “представники різних «генераційних союзів» демонструють у спільному «просторово-часовому розташуванні» діаметрально протилежні точки зору щодо проблем, які стосуються одного покоління в одній країні і в одному культурному середовищі”¹. У культурному середовищі Київського університету були присутні зі своїми інтересами представники трьох “генераційних союзів”: 1) Омелян Пріцак; 2) викладачі Київського університету, які сформувались у радянських умовах і доформовувались у пострадянський час; 3) студенти й аспіранти Київського університету, які розпочали своє формування як члени університетського загалу в пострадянський час взагалі.

Цю розвідку із зазначеної теми поділено на три частини, перша з яких розкриває історію заснування кафедри історіософії; друга заторкує питання освітньо-професійної програми кафедри, її сутності та реалізації; третя присвячена окремому розглядові та аналізу центрального лекційного курсу, створеного і прочитаного Омеляном Пріцаком саме у Києві в 1993/1994 рр. під назвою “Історіософія історії України”.

I. Історія заснування та перших років функціонування кафедри історіософії при Київському університеті імені Тараса Шевченка

Ідея створити кафедру історіософії при Київському університеті зародилася у професора Пріцака ще в Гарвардському університеті наприкінці 1990 р., коли автор цієї статті як докторант Київського державного університету імені Тараса Шевченка перебував в УНІГУ в грудні 1990 – лютому 1991 рр. на науковій стипендії. Тоді ж у 1990 р., вже здавши справи директора Інституту у Гарварді, Омелян Пріцак висунув перспективне бачення окреслених завдань, зокрема проблем повернення спадщини Грушевського в Україну, її детальнішої розробки, а також консервативно-гетьманської концепції Липинського тощо². Професор Пріцак тоді якраз дописував свою працю, присвячену історіософії Михайла Грушевського, яка вийшла незабаром друком у Києві (1992)³. У цій роботі О. Пріцак дав дефініцію історіософії як науки, її предмета й завдань, та визначив провідні історіософські школи, які справили вплив на формування історіософського бачення у Михайла Грушевського⁴.

¹ *Mannheim Karl. The Problem of Generations // Essays on the Sociology of Knowledge. – London, 1952. – P. 302–304.*

² Див. ширше: *Потульніцький В. А., Сохань П. С. Вчений-енциклопедист української та світової історичної науки // Етупон. До 80-річчя академіка О. Пріцака. – К., 2001. – С. 24 (Східний світ. – 1999. – № 1–2).*

³ Див.: *Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – 80 с.*

⁴ Там само. – С. 5–43.

Омелян Пріцак уперше завітав до історичного факультету Київського університету після 50-річної перерви ще в радянський час – у січні 1990 р.⁵ Коли професор майже через два роки – восени 1991 р. – приїхав в Україну на стале проживання, він не полишив ідеї створення на істфаку кафедри історіософії. 31 грудня 1991 р. академік О. Пріцак був прийнятий на роботу в Київський університет – на філологічний факультет для запланованої ним інтеграції до складу історичного факультету з метою заснувати кафедру⁶.

Протягом семестру з вересня 1991 р. по лютий 1992 р. велися переговори між ним, з одного боку, та ректором Київського університету В. В. Скопенком, деканом історичного факультету А. Г. Слюсаренком й завідувачем кафедри історіографії, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету В. М. Замлинським – з другого. У радянських українських вчених була думка ввести курс історіософії до низки дисциплін, які читалися по кафедрі, очолюваній В. М. Замлинським. Професор Пріцак, натомість, наполягав на необхідності створення окремої кафедри історіософії, беручи до уваги міркування, що розчинення історіософії як науки серед інших дисциплін історичного циклу знизить її значення як дисципліни, покликаної озброїти радянських істориків комплексом західних методологій, замість “єдино вірного марксистсько-ленінського вчення”.

Друге розходження між Омелянцем Пріцаком та радянськими істориками в контексті питання створення кафедри полягало у відмінному розумінні ролі і значення кафедри взагалі та завдань і функцій завідувача кафедри зокрема⁷. Гарвардський науковець ставив мету створити кафедру за західними стандартами, де професор є творчою людиною, яка, за його словами, “продукує наукові праці”. На відміну від цього, головним завданням радянського науковця було, як це склалося в тоталітарній системі, не виходити за рамки затвердженої програми. Завідувачу кафедри в радянському розумінні ставилося завдання, насамперед, набрати людей, які б цю програму створювали у разі її відсутності або виконували, якщо вона є. Радянські науковці як продукти своєї епохи виявили сутнісне нерозуміння явищ функціонування кафедр у середньовічних університетах та в їхніх традиційних спадкоємцях – університетах Європи та США, де головну роль відіграє професор як харизматична особистість, і від нього починається, власне, і кафедра.

Проте після підтримки ректором В. В. Скопенком ідеї О. Пріцака про окрему кафедру для неї було виділено кімнату на філософському факультеті Київського університету, поруч з кафедрою логіки, щоправда, у структурі історичного факультету. На пропозицію декана історичного факультету професора А. Г. Слюсаренка професорові О. Пріцаку створити навчальну

⁵ Див.: *Сергійчук В.* Зустріч через 50 років // Київський університет. – 1990. – № 7 (1899). – С. 1.

⁶ Див.: Посвідчення академіка філфаку КДУ імені Тараса Шевченка від 31 грудня 1991 р. за № 08/ 293 // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 70–71.

⁷ Про класичну концепцію західного університету в Європі та США див.: *Röhrs Hermann.* The Classical German Concept of the University and its Influence of Higher Education in the United States. – Frankfurt am Main; Berlin, 1995. – 128 p.

Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті...

програму курсу історіософії або навчальний чи навчально-методичний посібник, який би мав бути затверджений навчально-методичною комісією факультету, Омелян Пріцак подав теми рефератів до курсу історіософії, які мали б виконувати студенти цієї кафедри⁸. Коли виявилось, що цього недостатньо, Омелян Пріцак, будучи мало знайомий з системою навчання у радянських вишах, виготовив графічну схему “Предметні поля історіософії як науки”. До предметних полів навчального курсу “Основи історіософії”, на думку О. Пріцака, мали входити: 1. Функції (ментальні, психологія) та методи (соціальні, соціологія); 2. Загальна семіотика, мовознавство; 3. Теорія і методологія історії; 4. Соціологічні міфи, ідеологія, релігія; 5. Людина як об’єкт пізнання; 6. Основні тенденції, методологія, діахронна лінгвістика; 7. Герменевтика, синтеза⁹.

Наступним кроком стала доповідна записка декана історичного факультету професора А. Г. Слюсаренка на ім’я ректора Київського університету В. В. Скопенка з проханням створити кафедру історіософії на історичному факультеті. Записка була складена на початку літнього семестру 1992 р. (тобто десь у лютому-березні, оскільки точної дати в документі не зазначено) і несла наступну інформацію: “Історичний факультет просить Вас створити на факультеті кафедру історіософії в складі 5 осіб: зав. кафедри – акад. Пріцак О. О.; доценти – докторант кафедри новітньої історії України історичного факультету Потульницький В. А.; к.і.н., доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Грищенко Т. А; асистенти – аспірант історичного факультету Томенко М. В.; асистент кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Дячук Л. В.”¹⁰.

В архіві Омеляна Пріцака зберігся матеріал до статті, яку він готував чи то для інавгураційної лекції до відкриття кафедри історіософії (як це прийнято в західному світі), чи то для виступу на засіданні вченої ради історичного факультету. Матеріал мав назву “Філософія та наука” і являв собою наочний приклад наукового підходу вченого до будь-якої справи, ним колись започаткованої¹¹. Цей матеріал містить лише дві сторінки машинопису,

⁸ Серед двадцяти тем рефератів О. Пріцак сформулював такі: “Процес історичного пізнання за М. Блоком”, “Наукова історія та історія ножиць і клею в історіософії Р. Коллінгвуда”, “Морфологія історії О. Шпенглера”, “Цивілізації та універсальні релігії в «Дослідженні історії» А. Дж. Тойнбі”, “Люсьєн Февр. Нові підходи до дослідження інтелектуальної історії”, “Розуміння історичного часу у Броделя”, “Проблема менталітету історії почуттів та історії ціннісних орієнтацій у Ж. Дюбі та Ж. ле Гоффа”, “Що таке цілісна (тотальна) історія?”, “Чому Лютер, на думку Л. Февра, мав успіх?”, “Перехід з неба на землю: Система ціннісних орієнтацій за Ж. ле Гоффом” та ін. Див.: НАУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 17.

⁹ Див.: Там само. – Арк. 20.

¹⁰ Там само. – Арк. 9.

¹¹ Про науковий підхід вченого до організації громадських та політичних справ, продемонстрований ним на різних етапах своєї наукової кар’єри, див.: *Потульницький В. А. Особистість академіка Омеляна Пріцака (1919–2006) в рамках наукової проблеми // Українська орієнталістика: Зб. наукових праць Національного ун-ту “Києво-Могилянська академія” і Київського національного лінгвістичного ун-ту. – К., 2009–2010. – Вип. 4–5. – С. 6–10.*

відкривається роздумами щодо взаємозв'язку філософії та природи (буття) й розкриває історію філософського вишколу самого автора в гімназії Вінсента Поля у Тернополі та у Львівському польськомовному університеті. Завершує цей нарис такий абзац: “Філософічна підготовка, – пише О. Пріцак, – допомогла мені зрозуміти, що історія не служанка ідеології, політики чи літератури, а окрема наукова дисципліна, зі своєю теорією і завданнями. Це врятувало мене свого часу від всяких -ізмів і дало можливість включитися у розвиток бази історичної візії, історичного пізнання та історіософії. Якраз в той момент, коли я пишу ці рядки (6.04.1992 р.), Вчена рада Київського університету схвалила – на пропозиції декана історичного факультету Анатолія Слюсаренка, нову кафедру – власне кафедру історіософії – першу у країнах бувшого Радянського Союзу”¹².

Таким чином, 6 квітня 1992 р. кафедра історіософії була створена. Протягом квітня – червня 1992 р. нами були проведені ще певні організаційні кроки з залучення до майбутнього семінару студентів та аспірантів, домовленості з науковцями Академії наук України і зарубіжними вченими, які бажали б виступити у семінарі з осені 1992 р., тощо. Повноцінно вже не як де-юре, а де-факто (тобто, у баченні О. Пріцака, і з лекційним курсом, і з постійно діючим семінаром) кафедра почала функціонувати з 1 вересня 1992 р., і проіснувала як окрема університетська одиниця до вересня 1994 р.

II. Освітньо-професійна програма кафедри, її сутність та реалізація в 1992/1994 рр.

Для розуміння суті освітньо-професійної програми, створеної О. Пріцаком у Київському університеті для кафедри історіософії, слід, насамперед, зауважити, що мета, яку він ставив перед собою, засновуючи кафедру у Києві, суттєво відрізнялася від тієї, яка стояла перед ним у Гарварді.

У 1967 р. О. Пріцак у статті “Організація і завдання української науки в ЗДА” писав: “...якість української науки – це життєва справа української спільноти... Тому основне завдання української спільноти – виростити висококатегорієвих науковців, зміну покоління, що відійшло або відходить”¹³. І далі: “Група наук, що з відомих причин від кінця 1920-х років не могла вповні розвиватися на рідних землях, та й потребує доповнення і виправлення науковими силами еміграції у вільному світі, це так звані українознавчі, або краще – загально-гуманістичні дисципліни. На них нам і треба концентруватися. В основному йдеться тут про три цикли дисциплін: лінгвістично-філологічні, літературні (з етнографією та фольклором) та історичні (з археологією, мистецтвом та соціологією)... Щоб поставити українську науку на належний рівень, нам потрібно створити при одному ведучому американському університеті український науковий центр”¹⁴.

20 травня 1993 р. в пострадянській Україні Омелян Пріцак, даючи, як професор кафедри історіософії, інтерв'ю російськомовній газеті “Ведомости”,

¹² НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 19.

¹³ Пріцак О. Організація і завдання української науки в ЗДА. Частина перша // Свобода. – 1967. – 16 трав. – С. 1.

¹⁴ Його ж. Організація і завдання української науки в ЗДА. Частина друга (продовження) // Там само. – 17 трав. – С. 1.

Створення Омеляном Прицаком кафедри історіософії у Київському університеті...

окреслював своє основне завдання так: “Мое занятие – наука. И мне хотелось бы помочь становлению нового поколения украинских ученых”¹⁵.

У щомісячнику “Політика і час” в тому ж 1993 р. він, коментуючи свою діяльність на створеній ним кафедрі історіософії, додав: “Мене запросили туди (на кафедру історіософії історичного факультету Київського університету. – *В. П.*) читати курс історії України. Викладаючи, спілкуючись зі студентами, я переконався: їм потрібна в першу чергу теорія, філософія історії, тобто що власне є історія, тому що тут не було нормальної історії, а була ідеологія, помішана з так званим патріотизмом. Багато тих стереотипів, з якими зустрічався на кожному кроці (на істаці КДУ. – *В. П.*), не мають жодного відношення до науки історії”¹⁶.

Порівнюючи ці думки та обґрунтування, можна стверджувати, що у США перед О. Прицаком стояло завдання витягнути українську науку з провінції і поставити її на один рівень з аналогічними науками домінуючих і споріднених з Україною націй (полоністикою, русистикою, германістикою, іудаїкою). Натомість у пострадянській Україні він ставив завдання виховати нове покоління вчених, які змогли б згодом продукувати наукові праці, будучи озброєними справді науковими методологіями, а не ідеологічними штампами та індоктринізаціями.

Освітньо-професійна програма кафедри, за задумом О. Прицака, мала охоплювати три лекційних курси: 1. “Історіософія всесвітня” (О. Прицак, IV курс); 2. “Історіософія українська” (О. Прицак, IV курс); 3. “Історія політичної думки на Заході і в Україні” (Потульницький В. А., III курс)¹⁷. Базуватись ці курси мали на оригінальних авторських дослідженнях. Серед цих досліджень студентам та аспірантам для ознайомлення з основами історіософії як науки і для підготовки до семінарів О. Прицак запропонував, у першу чергу, низку своїх авторських праць українською та російською мовами¹⁸.

Другою складовою освітньо-професійної програми кафедри мав стати щотижневий семінар, який вів сам О. Прицак і в якому мали виступати з доповідями члени кафедри, аспіранти, студенти та запрошені зарубіжні й вітчизняні дослідники з інших країн та установ. Оскільки готовий читати свої курси, частково перероблені з курсів, читаних у Гарвардському університеті, був лише професор Прицак, перші два роки функціонування кафедри (вересень 1992 – червень 1994) звелися до прочитання ним своїх курсів та роботи

¹⁵ Профессор Киевского и Гарвардского университетов академик Омелян Прицак: “Мне бы хотелось помочь становлению нового поколения украинских ученых” // *Ведомости*. – 1993. – 20 мая. – С. 3.

¹⁶ *Прицак О.* Щоб краще пізнати самих себе // *Політика і час*. – 1993. – № 2. – С. 71.

¹⁷ НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1434. – Арк. 90.

¹⁸ *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського; *його ж.* Що таке історія України? // *Слово і час*. – 1991. – Ч. 1; *його ж.* Походження Русі / Пер. з англ. // *Хроніка 2000: Альманах*. – 1992; *його ж.* Откуда есть пошла русская земля? // *Форум*. – Мюнхен, 1984. – Ч. 4; *його ж.* Происхождение названия RUS // *Вопросы языкознания*. – М., 1991. – № 6; *його ж.* Доба військових канцеляристів // *Київська старовина*. – 1993. – Ч. 4. – С. 62–66; та ін. Див.: НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 15.

щотижневого семінару. Про курси лекцій мова піде наприкінці статті, тому спершу розкриємо роботу семінару, в якому автор цих рядків брав постійну участь і неодноразово виступав з відчитами та аналізом досліджень.

Характеризуючи завдання і роботу заснованого ним при кафедрі історіософії семінару, О. Прицак зазначав: “Коли мені запропонували кафедру, я рішив її назвати кафедрою історіософії. Разом з тим веду семінар. Навчаю молодих людей методу, досвіду живлення розуму, діалектичному відношенню до джерел. Замість того, щоб поклонятися авторитетам, все одно яким – марксистським, націоналістичним чи якимсь ще. Історія є наука, а наука не знає інших авторитетів, окрім джерел та чесного пошуку правди, яку можна доказати”¹⁹.

У роботі семінару брали постійну участь, окрім його головуючого О. Прицака та членів кафедри, також студенти (згодом аспіранти) історичного факультету Олександр Мойсеєнко, Андрій Доценко, Олег Маєвський та Сергій Біленький²⁰. Перших трьох Омелян Прицак жартома називав “хлопці-панцерники”, бо всі троє служили у танкових військах. Усім чотирьом Омелян Прицак запропонував теми досліджень, які мали перерости у кандидатські дисертації: “Чорноморські міжнародні відносини Кримського півострова в XIV–XVI століттях” (О. Мойсеєнко); “Парамілітарні організації на теренах південно-західної Галичини” (А. Доценко); “Формування національної свідомості у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття” (О. Маєвський); “Михайло Максимович і концепція університету” (С. Біленький). Деякі з них згодом опублікували результати своїх досліджень, свого часу вперше апробованих і народжених, по суті, в семінарі Омеляна Прицака²¹.

Сам Омелян Прицак протягом роботи семінару у 1992/1994 рр. виступав з такими доповідями: 1. Магдебурзьке право, Ганза і перехід арабами Піренейів як ключові події історії середньовіччя; 2. Коллінгвуд та його ідея історії; 3. Докази в історичній науці; 4. Класики морфології історії. Арнольд Тойнбі та Освальд Шпенглер; 5. Откоуду есть пошла русская земля. Мюнхенський форум 1982 р.; 6. Анрі Піренн та Йоганн Хойзінга: порівняльний аналіз ідей²².

В. А. Потульницький в той же час виступав у семінарі з такими темами: 1. Становлення і розвиток політичних ідей; 2. Предмет, методи, функції

¹⁹ Прицак О. Щоб краще пізнати самих себе. – С. 71.

²⁰ Див.: Потульницький В. А., Сохань П. С. Вчений-енциклопедист української та світової історичної науки. – С. 24–25.

²¹ Див., напр.: Потульницький В. А., Мойсеєнко О. А. Чорноморські міжнародні відносини в пізньому середньовіччі: еволюція домінації по лінії Кафа – Литва – Османська імперія // Наукові зошити історичного фак-ту Львівського ун-ту. – Львів, 2000. – № 3. – С. 248–257; Біленький С. Г. Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2001; Маєвський О. Сезонна еміграція селян як фактор вироблення політичної концепції і орієнтації українських партій в Галичині на початку 20 століття // IV Конгрес МАУ (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Доповіді та повідомлення. Історія. – Ч. II: XX століття. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 193–199.

²² Див.: Конспект лекцій Омеляна Прицака, читаних у Київському університеті в 1992/1994 роках та виступів у семінарах при кафедрі історіософії // Архів Ін-ту української археології (несистематизований).

Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті...

політології; 3. Теорія еліт: Парето, Міхельс; 4. Соціологія держави Макса Вебера; 5. Типи держави у Макса Вебера; 6. Біхейвіоризм. Його сутність і роль у розвитку політичної науки; 7. Біхейвіористські концепції влади²³.

Також з доповідями виступали, окрім інших учасників семінару та запрошених гостей, завідувач новоствореного відділу історіософії Інституту історії України НАН України В. М. Ткаченко, який підготував тему “Історіософія історії України: передмова до концепції”²⁴, аспірант, згодом кандидат історичних наук М. В. Томенко, який виступив з відчитом про Конституцію гетьмана Пилипа Орлика, що згодом була надрукована як окрема розвідка²⁵, і аспірантка, згодом кандидат історичних наук Т. М. Сидорчук, яка виступила з доповіддю “Наукова та просвітницька праця української еміграції в Австрії (1918–1925 рр.)”²⁶, та ін.

Читання Омеляном Пріцаком лекційних курсів з історіософії, слід, на мою думку, розкласти на два триместрових етапи. Складається враження, що О. Пріцак протягом перших трьох семестрів (вересень 1991 – грудень 1992) читав те, що мав під рукою, перекладаючи на українську мову свої англомовні гарвардські лекції, або робив синтез з 3-х – 5-ти лекцій з низки прочитаних ним ще у Гарварді англомовних тем, об’єднуючи їх у Києві в одну цільну історіософську проблему. Таким чином він створював певні тематичні блоки. Так, у період з вересня 1991 по січень 1992 р. читалися лекції, що стосувалися розуміння О. Пріцаком таких феноменів, як історія, історія України, та пояснення свого власного наукового методу²⁷.

Наступні два семестри О. Пріцак дотримувався свого плану читати лекції окремо з проблематики західної історіософії, і окремо – з української історіософії, плану, накресленого ним, як зазначалося вище, для читання на четвертому курсі київського істфаку. Якщо протягом літнього семестру 1991/1992 навчального року професор прочитав лекції виключно з предмета української історіософії, то зимовий семестр наступного 1992/1993 навчального року розпочався читанням лекцій з тематики західної історіософії, а завершився поверненням до сюжетів української історіософії.

Так, 1.03.1992 р. було прочитано лекцію “Козаччина”; 18.03.1992 р. – “Характеристика ситуації Руїни і Орлика”; 15.04.1992 р. – “Ідеї Віденського конгресу 1815 р. Початок XIX століття. «Історія Русів»”; 22.04.1992 р. – “Проблема Кирило-Мефодіївського братства”; 6.05.1992 р. – “Державницька і народницька традиція: дихотомія”²⁸.

²³ Там само.

²⁴ Текст доповіді з аналогічною назвою зберігся в архіві О. Пріцака. Див.: НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 134–150.

²⁵ *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Конституція (Основний Закон) України. – К., 1992.

²⁶ *Сидорчук Т. М.* Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1918–1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1995.

²⁷ В зимовому семестрі 1991/1992 навчального року О. Пріцак прочитав такі лекції: 1. Концепція структуралізму. Метод О. Пріцака; 2. Періодизація історії України; 3. Що таке історія України? 4. Що таке історія? Див.: Конспект лекцій Омеляна Пріцака, читаних у Київському університеті...

²⁸ Там само.

Переходячи з жовтня 1992 р. до проблем західної історіософії, О. Прицак прочитав такі лекції: 29.10.1992 р. – “Що таке історіософія? Західна історіософія”; 16.11.1992 р. – “Школа «Анналів» у Франції. Марк Блок”; 19.11.1992 р. – “Люсьєн Февр та Фернан Бродель”; 23.11.1992 р. – “Післявоєнна генерація французьких істориків школи «Анналів». Жорж Дюбі та Жак ле Гофф”²⁹. Завершився цей семестр і весь 1992 рік трьома лекціями вже знову з проблематики української історіософії: 30.11.1992 р. – “Історія Русів”; 3.12.1992 р. – “Михайло Максимович”; 7.12.1992 р. – “Микола Костомаров та Михайло Драгоманов”³⁰.

III. Курс “Історіософія історії України”.

Апостеріогі слід зазначити, що читання лекцій О. Прицаком у 1991/1992 рр. не було позбавлене певного стратегічного плану. Можна стверджувати, що, читаючи вищезазвані курси, вчений паралельно виношував ідею створити та навіть створював великий курс лекцій “Історіософія історії України”, який і реалізував як готовий продукт вже в наступні три семестри: літній 1992/1993 рр. і обидва семестри 1993/1994 навчального року. Цей курс, який був прочитаний О. Прицаком у період з лютого 1993 по червень 1994 рр., мав певні теми, які збігалися з темами обох англомовних курсів, прочитаних ним у Гарвардському університеті: “History” і “Topics in Ukrainian History”³¹.

З цих англомовних курсів О. Прицак для створення нового лекційного курсу взяв – з певною переробкою – низку підготовлених англомовних лекцій. Було використано такі розроблені тексти: “The Golden Horde”; “Turkey in Eastern Europe”; “The Emergence of the Cossacks in Eastern Europe: The Uniqueness of the Zaporozhian Host”; “The Khmel’nyts’kyj Era”; “Khmel’nyts’kyj Revolution and Its Aftermath”; “The Crimea Chanate”; “Mongols”; “Social Structure of the Lithuanian-Rus State: The Emergence of the Szlachta and Anti-Szlachta (Cossacks)”; “Economic and Social Conditions of the Ukrainian Lands under the Polish Rule (1387–1772)”³².

Разом з тим ціла низка тем, які вчений розробив для читання англомовних курсів у Гарварді, не увійшла до створення україномовного курсу “Історіософія історії України”, прочитаного у Київському університеті в 1993/1994 рр. О. Прицак залишив поза розглядом такі, розроблені ним для Гарварду в англомовному варіанті, теми: “The German (Magdeburg) Law. Humanism, Reformation and Counter-Reformation in the Ukraine”; “History of the Western Ukrainian Lands in the Nineteenth Century”; “Eastern Europe in Its Eurasian Context. 600–1200”; “Economic Foundation of Kievan Rus”; “Social Structure of Kievan Rus: Was there Feudalism in Kievan Rus”; “Government and Administration of Kievan Rus”; “Economic Foundation of the Galicia-Ladomerian Rus: Colonisation of the Cities”; “Social Structure of Galicia-Ladomerian Rus: The Growth of the Power of «non-political Barons»”; “Economic Foundation of the Lithuania-Rus State”; “Economic Foundation of the Hetman State”; “The Social Structure of the Hetman State”; “Government and Administration of the Hetman State”³³.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1141, 1142, 1155.

³² Там само. – Спр. 1141, 1142, 1148, 1150.

³³ Там само. – Спр. 1142, 1151, 1153, 1155.

Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті...

У лютому 1993 р. О. Пріцак приступив до читання свого лекційного курсу “Історіософія історії України”. До кінця червня 1994 р. з цього курсу вчений прочитав загальним числом чотирнадцять лекцій, які й склали в результаті зміст курсу та його тематику. Саме під час роботи заснованого професором Пріцаком при кафедрі історіософії семінару він визначив свої пріоритети щодо підготовки текстів лекцій майбутнього посібника, нагадавши і оновивши, відповідно до нових історичних умов, своє бачення вузлових проблем історіософії України, яке склалося ще 1967 р.³⁴

Курс “Історіософія історії України” охоплював послідовно історію давньої і середньовічної України та сусідніх з нею народів, історія яких була прямо зв’язана з історією України, за традиційною періодизацією історії стародавнього світу і середніх віків, відповідно, на епоху раннього середньовіччя (до кінця XI ст.), розвинутого (XII–XV ст.) і пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.).

При порівнянні київського курсу лекцій “Історіософія історії України” з курсами, створеними Омеляном Пріцаком у Гарварді, впадає в очі ще одна закономірність: гарвардські курси мали суто історичний та інформаційний характер. У них подавалися джерела без широких загальних висновків: їх студентам пропонувалося зробити самим; не було належної актуалізації, оскільки відразу йшов насичений різноманітною багатю інформацією текст викладу матеріалу лекції. Зовсім інший характер – історіософський, з фокусуванням на проблеми, мав курс лекцій, створений вченим у Києві.

Перший тематичний блок київського курсу “Історіософія історії України”, який складався з трьох лекцій, був вступним і включав три лекції, об’єднаних загальною проблематикою “Історіософія як наука”. Другий блок (також три лекції) охоплював лекції з тематики раннього середньовіччя (до 1200 р.); третій (чотири лекції) – розвинутого середньовіччя (XII–XV ст.); четвертий, завершальний (також чотири лекції) – охоплював тематику пізнього середньовіччя (XVI–XV ст.)³⁵.

У цьому курсі, враховуючи свої тодішні можливості й особливості початку т. зв. пострадянського періоду, професор О. Пріцак взяв на себе працю дослідити і розглянути деякі проблеми теорії, зокрема ті, що стосуються історії як науки та історичних проблем української нації, низку наскрізних, на його думку, проблем раннього середньовіччя, важливі, безперечно, для вітчизняної науки проблеми розвинутого середньовіччя, зокрема монголів, Литви і Галичини, та розглянути низку проблем пізнього середньовіччя: османи, Крим, поляки та козаки. З тих чи інших причин він разом з тим залишив поза своєю увагою і розглядом спеціальні проблеми історії та теорії, всі дотичні до України проблеми античності, низку проблем раннього, розвинутого і пізнього середньовіччя, зокрема половців, євреїв, Австрії, Німеччини, династичні проблеми вітчизняної історії.

Як бачимо, структура курсу “Історіософія історії України”, за задумом Омеляна Пріцака, охоплювала чотири тематичні блоки, кожен з яких вміщав по три-чотири лекції. Як можна тепер визначити, при складенні структури

³⁴ Див.: *Потульницький В. А., Сохань П. С.* Вчений-енциклопедист української та світової історичної науки. – С. 23–24.

³⁵ Див.: Конспект лекцій Омеляна Пріцака, читаних у Київському університеті...

всіх чотирьох блоків професор О. Пріцак враховував три принципи: тематичний (блоки I, IV), хронологічно-тематичний (блоки II, III), тематично-географічний (блоки III, IV). Вибір такої структури для кожного з тематичних блоків диктувала не лише авторська методологія щодо пріоритетів у розгляді тем, а й сама специфіка української та світової історії в їхній взаємобумовленості та взаємовизначенні. Тому матеріал другого блоку мав передбачити діахронну подачу тем, а третього і четвертого – синхронну. У географічному принципі враховувалися суто східні сюжети, такі як, наприклад, проблеми монголів, Османської імперії, кримських татар, і, навпаки, суто західні, такі як греки, варяги, Австрія, німці тощо³⁶.

Нарешті хотілося б виділити ті лекції, котрі, на нашу думку, є найбільш важливі і актуальні. У першому блоці “Теоретико-методологічні проблеми історіософії як науки”, попри осмислення значущих питань історіософії і загальної історії у їх становленні та розвитку (лекції 1–3), вперше подається дослідження історико-культурних та національних феноменів, притаманних кожному регіону України з урахуванням їхнього розвитку, становлення та еволюції у різних державах (лекція 3).

У другому блоці “Історіософські проблеми доби раннього середньовіччя (до 1200 р.)” розкриваються, за методологією школи “Анналів”, способи трактування джерел давньоукраїнської і світової історії доби раннього феодалізму (лекції 4, 5, 6).

Блок третій “Історіософські проблеми розвинутого феодалізму” подає дискусійні моменти “Слова о полку Ігоревім”, довкола яких точилися суперечки дослідників з різних країн і континентів (лекція 7), синхронно типово східні сюжети, такі як історія монгольської імперії (лекція 8), і типово західні феномени, якими стали Литовська середньовічна держава і Галицько-Волинське князівство (лекції 9, 10).

У четвертому, завершальному блоці “Історіософські сюжети періоду пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.)” висвітлені ті проблеми світової та української історії, які у взаємному переплетенні багато в чому визначили на кілька наступних століть долю низки європейських та євразійських народів. Це вузол протиріч, що були притаманні, з одного боку, українському козацтву як побутовому, а згодом суспільно-політичному явищу (лекція 11), а з другого – двом стратегічним противникам цього козацтва у тодішніх міжнародних відносинах – Оттоманській Порті (лекція 12) та Речі Посполитій (лекція 13). Завершували блок теми про Кримський Ханат (лекція 14) та Москву (лекція 15).

Створення курсу “Історіософія історії України” саме за такою структурою продемонструвало дотримання Омеляном Пріцаком своїх методологічних висновків про те, що історія як секулярна наука, що не визнає догми і в арсеналі якої відсутній такий термін, як патріотизм, повинна подавати минуле у циклі (на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів у структурах закінчених історичних циклів самим автором історичної візії)³⁷. Кожен з чотирьох розділів курсу і став таким циклом.

³⁶ Там само.

³⁷ *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С. 74.

Створення Омеляном Прицаком кафедри історіософії у Київському університеті...

Характеризуючи зміст та завдання створеного ним у 1993/1994 рр. у Київському університеті імені Тараса Шевченка першого теоретичного курсу вітчизняної історії в контексті історії європейської і світової “Історіософія історії України”, Омелян Прицак зазначав: “Проблема в тому, що є теоретична історія і історія застосовна, яку хто як хоче використовує в своїх цілях. Вона теж величає себе історією, але ця історія мене не цікавить. Мене цікавить історія теоретична. Усі точні науки – на лінії абстракції. Наприклад, п’ять яблук плюс шість грушок – це ще не математика. А п’ять плюс шість – математика. Так і з історією. Якраз тут, в університеті, я голошу святу мою віру, а саме: історія є точна наука, яка має свої критерії, на базі яких історик доходить до одної тільки можливої правди, яка підлягає доказові. Якщо той, хто нею займається, не додержується точних критеріїв, то це вже й справді не наука”³⁸.

Висновки

1. Значення кафедри історіософії

Відомо, що успішна інтеграція української історії у світову може відбутися лише на ґрунті створення першої української версії всесвітньої історії, написаної не на базі фактографії, а на основі історіософського підходу. В цьому плані досвід та проблематика першої на пострадянському просторі університетської кафедри історіософії стали унікальним феноменом подальшого розвитку історії як науки.

Пострадянським студентам, аспірантам та викладачам, які формувалися в зовсім відмінних умовах, був продемонстрований рідкісний у ті часи приклад, як читає лекції науковець світового рівня, здатний синтезно охопити різноманітні проблеми світової і вітчизняної історії в їхній діалектиці. Також було дано поштовх для розгортання в Україні низки досліджень з ділянки історіософії під впливом відродження науки “історіософія” професором О. Прицаком. В. А. Потульницький надрукував монографію і низку статей з історіософської проблематики³⁹. Також, як вже зазначалось вище, учні О. Прицака та учасники його семінару захистили кандидатські дисертації та надрукували декілька статей. Кандидатські дисертації з проблематики історіософії були згодом захищені й кількома учнями професора В. А. Потульницького⁴⁰.

³⁸ Прицак О. Щоб краще пізнати самих себе. – С. 72.

³⁹ Див.: Потульницький В. А. Всесвітня історія і Україна (Історіософія світової і української історії 17–20 ст.). – К., 2002. – 480 с.; його ж. Польська історіософія в другій половині XIX – першій третині XX століття: досвід і проблеми // Науковий вісник Дипломатичної академії наук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 386–393; його ж. Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині 20 століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 36–381; його ж. Історіософські ідеї античності (Греція) та середньовіччя (Іспанія) у творчості Михайла Драгоманова та В’ячеслава Липинського: порівняльний аналіз // Там само. – К., 2012. – Вип. 16/17. – С. 256–268.

⁴⁰ Див.: Савчук Г. М. Польсько-литовсько-руські відносини пізнього середньовіччя в польській історіософії другої половини XIX – першої половини XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Львів, 2005; Валігурська І. Ю. Реставрація династичної форми правління в країнах Європи в XVII–XX століттях як соціально-політична та історіософська проблема: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2008.

Хоча всі лекційні курси, створені О. Пріцаком у Гарварді та у Києві, мали різні завдання і були складені в різних історичних умовах, дослідження їхньої проблематики та завдань дає науковцям можливість зрозуміти, які реалії існували перед українською наукою в умовах протиборства двох систем, з одного боку, та в умовах розпаду СРСР та становлення нової держави Україна – з другого.

2. Значення авторського курсу “Історіософія історії України”

В курсі “Історіософія історії України”, прочитаному О. Пріцаком в 1993/1994 рр. по кафедрі історіософії Київського університету імені Тараса Шевченка, сюжети української та світової історії давньої і середньовічної доби розглядаються на основі авторської історіософської концептуалізації, викладеної у низці попередніх праць видатного вченого. Зміст викладених у курсі проблем був покликаний не лише відтінити ключові проблеми історії середньовічної України, з одного боку, та головні проблеми історії Євразії, з другого, а й з’ясувати спільне та відмінне у менталітеті, цивілізаційних зрізах, специфіці державних утворень і функціонуванні політичних систем обох типів держав, які формувалися на різних географічних теренах – в Європі й у Євразії.

Варто зазначити, що розгляд всіх тем лекцій став результатом тривалої науково-дослідницької роботи Омеляна Пріцака у Львові, Києві, Німеччині та США і відображав у комплексі синтез та аналіз кожного з чотирьох, розроблених вченим, блоків курсу як єдиного цілого в загальній структурі курсу. Для знаходження і отримання історіософських перспектив світової та вітчизняної історії різних періодів професор Пріцак проробив велику пошукову і дослідницьку роботу, об’їздив багато країн і континентів, попрацював у провідних наукових центрах світу.

Слід також наголосити, що вибір пріоритетів при розгляді тем кожного тематичного блоку курсу означав, насамперед, спроможність або неспроможність автора і представленої ним тогочасної української зарубіжної науки теоретично осмислити низку проблем світової та вітчизняної науки у період 1991–1994 рр. Професор Пріцак у ті часи, як він сам не раз казав, “міг зупинитися” саме і лише на тих лекціях, які він прочитав у зазначений період і теми яких відтворені у цій статті.

Загалом професор О. Пріцак створив надзвичайно цікавий і потрібний українській науці лекційний курс “Історіософія історії України”, який став своєрідним підсумком багатолітньої роботи вченого як науковця й університетського професора в Німеччині, США та Україні і який ще потребує свого видруку, з урахуванням паралельних досліджень науковців, компаративістики тощо. Створення Омеляном Пріцаком першої кафедри історіософії на пострадянському просторі та чотирьохблокового лекційного тематичного курсу “Історіософія історії України” стало унікальним явищем в системі університетської освіти в Україні та за її межами.

Володимир Потульницький (Київ). Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення

Автор відтворює історію заснування професором Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті імені Тараса Шевченка у 1992 році та

Створення Омеляном Прицаком кафедри історіософії у Київському університеті...

специфіку її роботи у 1992–1994 рр. як першої і єдиної кафедри історіософії, що існувала на пострадянському просторі.

Ключові слова: Омелян Прицак, Київський державний університет, історичний факультет, кафедра історіософії.

Владимир Потульницький (Киев). **Создание Омеляном Прицаком кафедры историософии в Киевском университете в 1992–1994 годах и ее значение**

Автор воссоздает историю основания профессором Омеляном Прицаком кафедры историософии в Киевском государственном университете имени Тараса Шевченко в 1992 г. и специфику ее работы в 1992–1994 гг. как первой и единственной кафедры историософии, существовавшей на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: Омелян Прицак, Киевский государственный университет, исторический факультет, кафедра историософии.

Volodymyr Potulnytsky (Kyiv). **The Creation of the Chair of Historiosophical Studies in Kyiv University by Omelian Pritsak (1992–1994) and Its Significance**

The author undertakes the first attempt to recreate the history of the foundation by Omelian Pritsak of the chair of historiosophy in Taras Shevchenko Kyiv State University in 1992 and deliniates the specifics of its research activity, teaching and experiences in 1992–1994. The article relates the peculiarities of the establishment and functioning of this chair as the first and only chair of historiosophy which existed in the post-Soviet territories.

Key words: Omelian Pritsak, Kyiv State University, faculty of history, chair of historiosophical studies.